

Тема 5 ДИСПЕРСНІ СИСТЕМИ. РОЗЧИНИ

- 1 Загальні уявлення про дисперсні системи
- 2 Істинні розчини. Основні поняття
- 3 Утворення розчинів
- 4 Концентрація розчинів
- 5 Розчинність Розчинність газів Розчинність рідин Розчинність твердих речовин
- 6 Висновки
- 7 Питання для самоперевірки

5.1 ЗАГАЛЬНІ УЯВЛЕННЯ ПРО ДИСПЕРСНІ СИСТЕМИ

Хімічна взаємодія між вихідними сполуками під час гомогенних реакцій відбувається при зіткненні частинок по всьому об'єму реакційного середовища, а під час гетерогенних – на поверхні поділу фаз при контакті реагуючих речовин, причому швидкість реакції є тим більшою, чим сильніше розвинена поверхня. З цих позицій особливо важливими є дисперсні системи, які характеризуються великою питомою поверхнею компонентів.

Дисперсна система – це гетерогенна суміш речовин, що складається як мінімум з двох фаз, що мають сильно розвинену поверхню поділу, хімічно не взаємодіють одна з одною і відрізняються практично повною взаємною нерозчинністю.

В дисперсній системі одна з фаз утворює неперервне середовище (рідина, газ, тверде тіло), в об'ємі якого рівномірно розподілена (розосереджена) інша фаза у вигляді дрібних твердих частинок, крапель рідини або бульбашок газу. Таким чином дисперсна система містить щонайменше два компоненти, тому розрізняють два поняття: дисперсна фаза і дисперсійне середовище (рис. 5.1).

Дисперсна фаза – це диспергована речовина (у вигляді дрібних твердих кристаликів, крапель рідини, бульбашок газу, асоціатів молекул чи іонів) – тобто та частина дисперсної системи, яка рівномірно розподілена в об'ємі іншої речовини.

Дисперсійне середовище – це неперервне середовище, в якому рівномірно розподілені дисперговані частинки дисперсної фази.

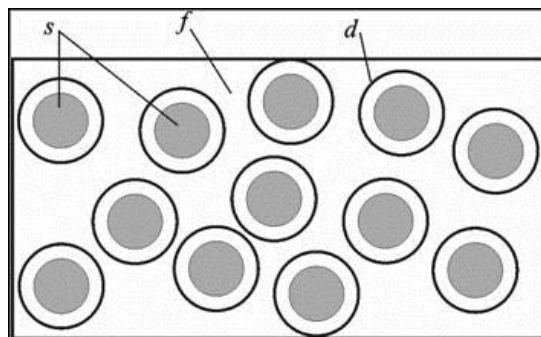

Рисунок 5.1 – Дисперсна система: *s* – частинки дисперсної фази (у вигляді дрібних твердих кристаликів, крапель рідини, бульбашок газу, асоціатів молекул чи іонів),

d – адсорбційний шар, f – однорідне дисперсійне середовищі

Дисперсну фазу можна відділити від дисперсійного середовища будь-яким фізичним способом: фільтруванням (рис. 5.2), центрифугуванням, сепаруванням, відстоюванням тощо.

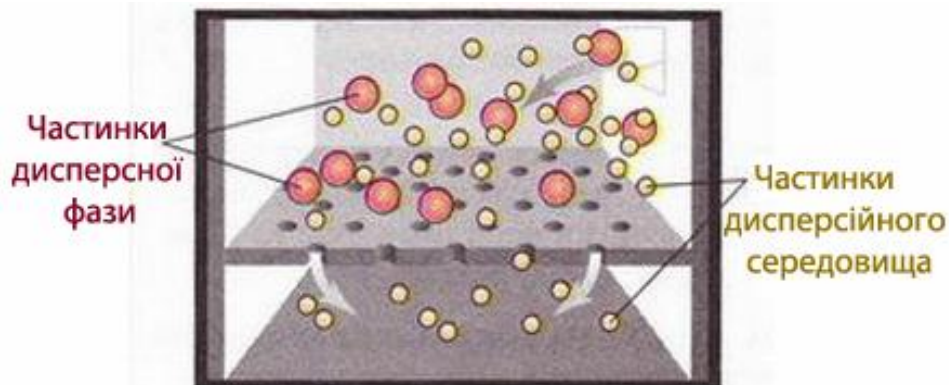

Рисунок 5.2 – Розділення дисперсної системи фільтруванням: досить крупні частинки дисперсної фази не проходять крізь пори паперового фільтру на відміну від дрібніших частинок дисперсійного середовища

Дисперсні системи значно поширені в природі, техніці та в повсякденному побуті. Широко відомими прикладами дисперсних систем є суспензії, емульсії, піни, аерозолі.

Суспензія – це дисперсна система, в якій дисперсною фазою є тверда речовина, а дисперсійним середовищем – рідина.

Прикладом суспензії може бути система, що утворюється при збовтуванні глини чи крейди у воді, барви, пасти.

Емульсія – це дисперсна система, в якій рідка дисперсна фаза рівномірно розподілена в об'ємі рідкого дисперсійного середовища, тобто емульсія складається з двох взаємно нерозчинних рідин.

До емульсій належить, приміром, молоко (в ньому дисперсною фазою виступають краплини жиру, а дисперсійним середовищем – вода), маргарин, морозиво, майонез, вершки (рис. 5.3).

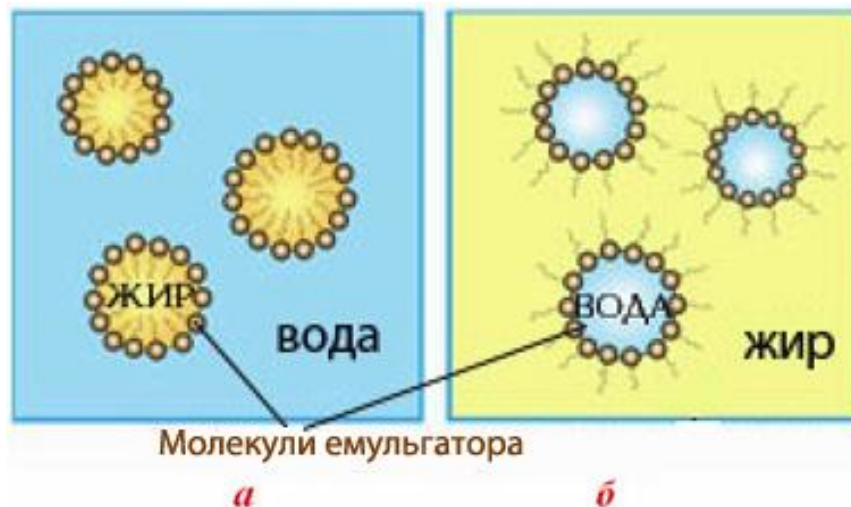

Рисунок 5.3 – Структура емульсій: а) дисперсна система, що містить рідку дисперсну фазу (жир) і рідке дисперсійне середовище (вода); б) дисперсна система, в якій дисперсною фазою є вода, а дисперсійним середовищем – рідкий жир (олія)

При відстоюванні суспензії та емульсії розділяються (розшаровуються) на складові частини: дисперсну фазу і дисперсійне середовище. Так, якщо збовтати бензен C_6H_6 з водою, то утворюється непрозора емульсія, яка через деякий час розділяється на два шари: верхній бензеновий і нижній водний (рис. 5.4). Для запобігання розшаруванню емульсій в них додають *емульгатори* – речовини, що надають емульсіям агрегатну стабільність.

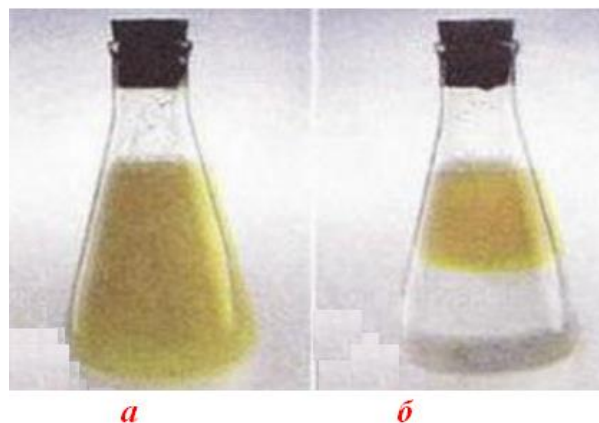

Рисунок 5.4 – Емульсії: а) дисперсна система, що складається з рідкої дисперсної фази (олія) і рідкого дисперсійного середовища (води); б) розшарування емульсії на складові частини після відстоювання

Піна – комірчаста дисперсна система, в якій дисперсною фазою є сукупність бульбашок газу (чи пари), а дисперсійним середовищем – рідина чи тверде тіло.

У пінах загальний об'єм газу, що міститься у бульбашках, може у сотні разів перебільшувати об'єм рідкого чи твердого дисперсійного середовища, який знаходиться у прошарках між бульбашками газу (рис. 5.5).

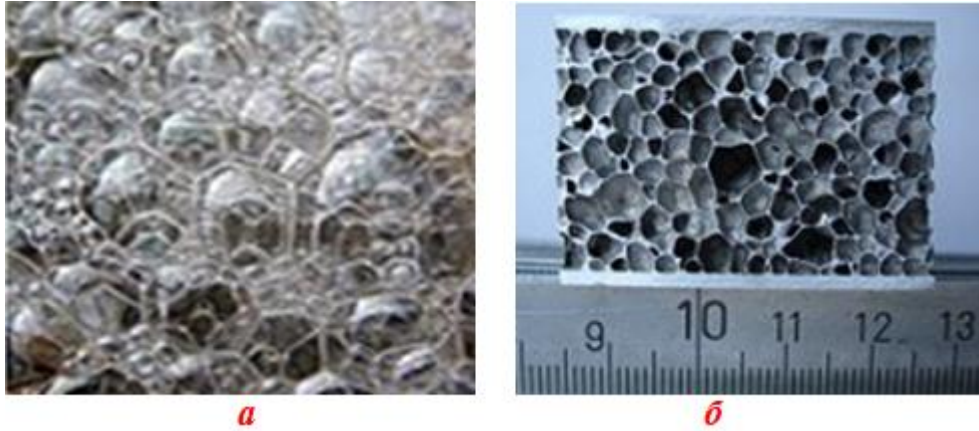

Рисунок 5.5 – Піни: а) з рідким дисперсійним середовищем;
б) з твердим дисперсійним середовищем

Аерозоль – дисперсна система, що складається з дрібних твердих або рідких частинок дисперсної фази, рівномірно розподілених по газовому дисперсійному середовищу (найчастіше – це повітря).

За характером утворення розрізняють диспергаційні і конденсаційні аерозолі. *Диспергаційні аерозолі* виникають під час розбризкування рідин, подрібнення твердих речовин, переходу до завислого стану порошків тощо, а *конденсаційні аерозолі* утворюються під час конденсації пари.

Природні аерозолі поділяються на такі різновиди:

- 1) *Туман* – аерозольна дисперсна система, що складається з рідкої дисперсної фази (краплі рідини 10 мкм) і газового дисперсійного середовища (рис. 5.6а).
- 2) *Дим* – аерозольна дисперсна система, що складається з твердої дисперсної фази (частинки 0,1-5 мкм) і газового дисперсійного середовища (рис. 5.6б).
- 3) *Смог* – аерозольна дисперсна система, що складається з суміші твердої і рідкої дисперсних фаз (частинки 0,1-50 мкм) і газового дисперсійного середовища (рис. 5.6в).
- 4) *Пил* – аерозольна дисперсна система, що складається з твердої дисперсної фази (частинки 10-100 мкм) і газового дисперсійного середовища (рис. 5.6г).

Рисунок 5.6 – Приклади аерозольних дисперсних систем:
а) туман; б) дим; в) смог; г) пил

Різноманітність і численність дисперсних систем вимагає їх всебічної класифікації за різними ознаками.

I. Класифікація за ступенем дисперсності. Залежно від розмірів частинок дисперсної фази дисперсні системи умовно поділяються на три групи (рис. 5.7).

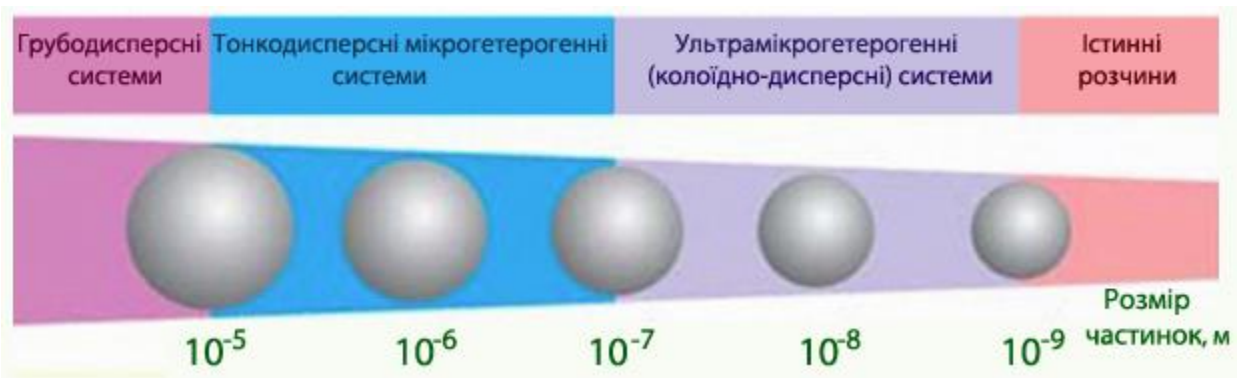

Рисунок 5.7 – Класифікація дисперсних систем за розміром частинок (для порівняння наведені розміри частинок в істинних розчинах)

1. **Грубодисперсні системи**, в яких розмір частинок перебільшує 10^{-5} м. Ця група дисперсних систем характеризується певними ознаками: частинки дисперсної фази осідають (або спливають) у полі гравітаційних сил, не проходять крізь паперові фільтри (рис. 9.2); їх можна роздивитися у звичайному мікроскопі. До них належать суспензії, емульсії, пил, піна тощо.
2. **Тонкодисперсні** (або **мікрогетерогенні**) **системи** з розміром частинок 10^{-5} – 10^{-7} м. До них належать тонкі зависі, дими, поруваті тверді тіла.
3. **Ультрамикрогетерогенні** (або **колоїдно-дисперсні**) **системи**, в яких частинки розміром 10^{-9} – 10^{-7} м утворюють асоціати з 10^3 – 10^9 атомів, завдяки чому між ними і розчинником виникає поверхня поділу. Колоїдні розчини характеризуються гранично-високодисперсним станом, їх звичайно називають **золі**, або часто **ліозолі**, щоб підкреслити, що дисперсійним середовищем є рідина (*ліос* – рідкий). Якщо дисперсійним середовищем є вода, такі золі називають **гідрозолі**, а якщо органічна рідина — **органозолі**.

Для більшості колоїдних розчинів притаманні такі ознаки:

- невелика швидкість дифузії та відсутність здатності проходити через напівпроникні мембрани;
- частинки дисперсної фази (колоїдні частинки) можна роздивитися лише за допомогою ультрамикроскопа чи електронного мікроскопа;
- розсіювання променів світла колоїдними частинками, внаслідок чого в ультрамикроскопі вони мають вигляд світних цяток, що перебувають у безперервному хаотичному русі – ефект Тіндаля (рис. 5.8);
- присутність стабілізаторів (іонів електролітів), які утворюють на поверхні поділу фаз іонний шар або сольватну оболонку, що забезпечує існування частинок у суспендованому стані та перешкоджає їхньому злипанню;
- дисперсна фаза має малу розчинність у дисперсійному середовищі.

В якості прикладів колоїдних систем можна навести крохмаль, білки, полімери, каучук, мила, гідроксиди алюмінію та феруму.

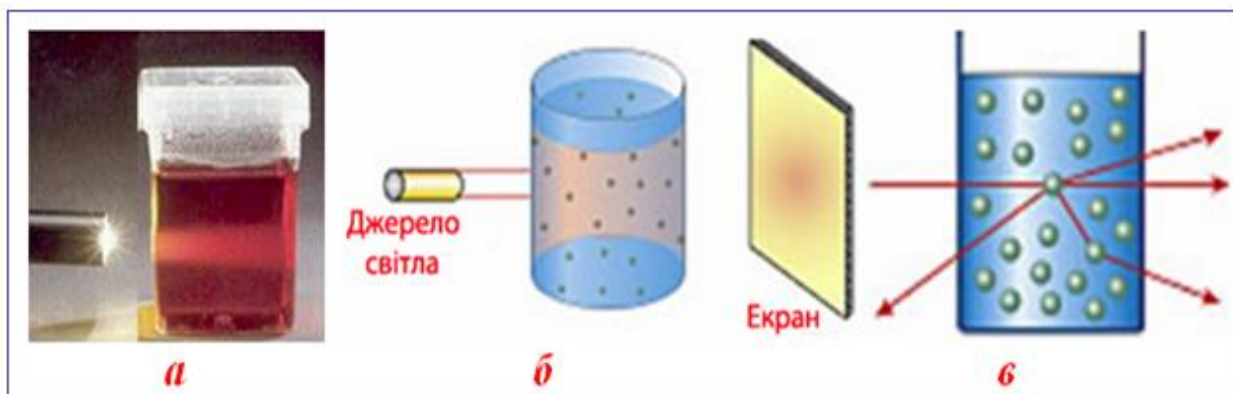

Рисунок 5.8 – Ультрамикрогетерогенна (тонкодисперсна) система: а) колоїдний розчин; б) розсіювання світла колоїдним розчином (ефект Тіндаля); в) схема відхилення тонкого променя світла при проходженні через колоїдний розчин

II. Класифікація дисперсних систем за співвідношенням агрегатних станів дисперсної фази і дисперсійного середовища (табл. 5.1 – 5.3). Відповідно до такої класифікації при умовному запису дисперсних систем спочатку зазначають агрегатний стан дисперсної фази за допомогою букв: Г (газ), Р (рідина) чи Т (тверда фаза), а потім після тире (чи через косу риску) – агрегатний стан дисперсійного середовища, наприклад, для дисперсної системи «газ у рідині» прийнято позначення Г/Р.

Таблиця 5.1 – Класифікація дисперсних систем з газоподібним дисперсійним середовищем

Позначення дисперсної системи	Назва дисперсної системи і приклади
Г/Г	<i>Дисперсна система не утворюється</i>
Р/Г	<p><i>Аерозолі:</i></p> <div style="display: flex; justify-content: space-around; align-items: center;"> </div> <div style="display: flex; justify-content: space-around; align-items: center;"> Тумани Хмари </div>
Т/Г	<p><i>Аерозолі, порошки:</i></p> <div style="display: flex; justify-content: space-around; align-items: center;"> </div> <div style="display: flex; justify-content: space-around; align-items: center;"> Пил Дим Порошки </div>

Таблиця 5.2 – Класифікація дисперсних систем з рідким дисперсійним середовищем

Позначення дисперсної системи	Назва дисперсної системи і приклади
	<i>Газові емульсії, піни:</i>

Г/Р				
Р/Р	<i>Емульсії:</i>			
Т/Р				
	<i>Суспензії та золі:</i>			
				
	Мул	Завіси	Пасти	

Таблиця 5.3 – Класифікація дисперсних систем з твердим дисперсійним середовищем

<i>Позначення дисперсної системи</i>	<i>Назва дисперсної системи і приклади</i>
Г/Т	<p data-bbox="1142 272 1394 311"><i>Поруваті тіла:</i></p> <div data-bbox="516 311 856 607"> <p data-bbox="596 613 848 652">Застигла лава</p> </div> <div data-bbox="882 311 1222 607"> <p data-bbox="1033 613 1155 652">Пемзи</p> </div> <div data-bbox="1247 311 1587 607"> <p data-bbox="1327 613 1549 652">Пінопласти</p> </div> <div data-bbox="1596 311 2007 607"> <p data-bbox="1688 613 1885 652">Пінобетон</p> </div> <div data-bbox="520 662 873 915"> <p data-bbox="520 922 873 961">Активоване вугілля</p> </div> <div data-bbox="898 662 1243 915"> <p data-bbox="949 922 1213 961">Порувата гума</p> </div> <div data-bbox="1255 662 1642 915"> <p data-bbox="1457 922 1545 961">Хліб</p> </div> <div data-bbox="1654 662 1999 915"> <p data-bbox="1747 922 1822 961">Сир</p> </div>
	Р/Т

Рідина в поруватих тілах

Мінерали з рідкими включеннями (аметист)

Тверді гетерогенні системи:

Сплави

Бетон

Сітали

Композиційні матеріали

Граніти

Вітражне скло

Рубінове скло

Т/Т

III. Класифікація дисперсних систем залежно від інтенсивності міжмолекулярної взаємодії – застосовується виключно для систем з рідким дисперсійним середовищем:

1. **Ліофільні дисперсні системи** (від грецьких слів *ліо* – розчиняю, *філ* – любити). У випадку водного дисперсійного середовища ліофільні дисперсні системи називаються *гідрофільними*. Їх відмінною рисою є сильно розвинена поверхня дисперсної фази та досить інтенсивна її взаємодія з молекулами рідкого дисперсійного середовища, яка виявляється у притяганні частинками дисперсної фази молекул рідини, внаслідок чого утворюються сольвати. Ліофільні системи характеризуються термодинамічною стійкістю і невеликим поверхневим натягом: нанесена на їх поверхню краплина рідини розтікається, утворюючи тонку плівку (рис. 5.9). Ліофільні частинки легко змочуються рідким дисперсійним середовищем і за певних умов навіть здатні розчинятися в ньому.

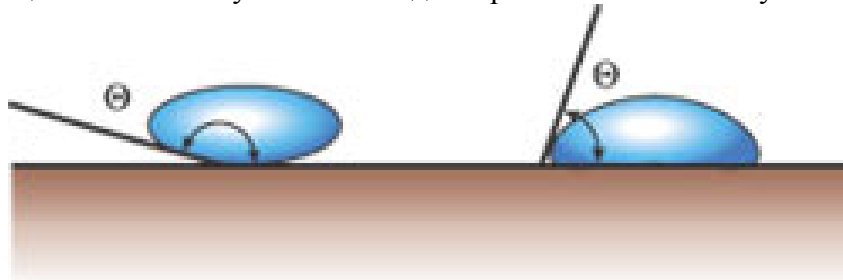

Рисунок 9.9 – Ліофобні (ліворуч) та ліофільні (праворуч) системи

Наприклад, гідрофільні крохмаль і желатин спочатку змочуються водою і набухають в ній, а потім утворюють розчин (драглі, кисіль, крохмальний клей); альбуміни, у тому числі й яєчний білок, який теж розчиняється у воді. Ліофільний натуральний каучук не розчиняється у воді, однак розчиняється у бензині (утворюючи гумовий клей).

Крім названих, до ліофільних дисперсних систем належать розчини колоїдних поверхнево-активних речовин (ПАР) і високомолекулярних сполук (ВМС). Серед них найважливішими у практичному відношенні є ПАР (мила, деякі органічні пігменти і барвники, водні дисперсії бентонітових глин), які можуть перебувати як у молекулярно-розчиненому стані, так і у вигляді агрегатів (міцел), що містять десятки, сотні та більше молекул.

2. **Ліофобні дисперсні системи** (від грецьких слів *ліо* – розчиняю, *фоб* – боятися). Якщо дисперсійним середовищем є вода, то ліофобні системи називаються *гідрофобними*. Для них характерна дуже слабка взаємодія дисперсної фази з дисперсійним середовищем і термодинамічна нестійкість. Частинки дисперсної фази не розчиняються, не змочуються і не набухають у рідкому дисперсійному середовищі, а відштовхують його: нанесена на їх поверхню краплина рідини не розтікається, а утворює лінзу або сплющену кулю (рис. 5.9). У ліофобних системах взаємодія між молекулами різних фаз набагато слабкіша, ніж у ліофільних системах; міжфазовий поверхневий натяг – більший, внаслідок чого система виявляє тенденцію до *коагуляції* – самочинного укрупнення частинок. До типових ліофобних систем належать гідро- і органозолі дорогі металів, золі сірки S, селену Se, телуру Te, золі сульфідів арсену (As_2S_3), сурми (Sb_2S_3), кадмію (CdS), ртуті (HgS), гідрозолі гідроксидів $Al(OH)_3$ і $Fe(OH)_3$, дисперсії полімерів (полістиролу, фторолону), натуральні латекси.

IV. Класифікація дисперсних систем за кінетичними властивостями поділяє дисперсні системи на два класи:

1. **Вільнодисперсні системи** – золі, в яких дисперсна фаза є рухливою, не утворює суцільних жорстких структур (сіток, ферм чи каркасів) і має текучість; частинки дисперсної фази не контактують одна з одною, а неупорядковано рухаються і вільно переміщуються під дією сили тяжіння. До них належать:
  - дисперсні системи у газах з колоїдною дисперсністю (пил у верхніх шарах атмосфери, аерозолі), з грубою дисперсністю (дими і тумани);
  - дисперсні системи у рідинах з колоїдною дисперсністю (ліозолі, дисперсні барвники, латекси синтетичних полімерів), з грубою дисперсністю (суспензії; рідкі емульсії; газові емульсії);
  - дисперсні системи у твердих тілах: тверді золі, наприклад, золь жовтого металу у склі, пігментовані волокна, наповнені полімери.
2. **Зв'язанодисперсні системи**, в яких частинки дисперсної фази утворюють жорсткі просторові структури, за рахунок чого вони виявляють опір до деформації зсуву. Зв'язанодисперсні системи є твердоподібними; вони виникають при контакті частинок дисперсної фази і утворюють структури у вигляді каркасу чи сітки, що обмежують текучість дисперсної системи і надають їй здатність зберігати форму. Подібні структуровані колоїдні системи називають *гелями*. Приклади зв'язанодисперсних систем:
  - дисперсні системи з рідкою поверхнею поділу фаз (піни; піноподібні емульсії);
  - дисперсні системи з твердою поверхнею поділу фаз (поруваті тіла, натуральні волокна, пемза, губка, деревинне вугілля; волога у граніті; взаємопроникні сітки полімерів).

5.2 ІСТИННІ РОЗЧИНИ. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ

Якщо дисперсна фаза подрібнена до розмірів молекул та іонів (менш 10^{-9} м), між частинками дисперсної фази і дисперсійного середовища зникає поверхня поділу, система стає гомогенною, – утворюється **істинний розчин**, або просто розчин.

Розчин – це гомогенна термодинамічно стійка система змінного складу, яка містить декілька компонентів: розчинник, розчинену речовину (одну чи декілька) та продукти їх взаємодії.

Звичайно розчинником вважається компонент, який у вільному вигляді перебував у тому ж агрегатному стані, що й утворений розчин. Однак якщо до розчинення обидва компоненти знаходилися в однаковому агрегатному стані, то за розчинник приймають речовину, кількість якої у розчині суттєво більша. Винятком з цього правила вважаються розчини, одним з компонентів якого є вода – такі розчини звичайно називають водними, навіть при меншій кількості води порівняно з кількістю інших компонентів.

Розчини належать до рівноважних однорідних систем, які досягли мінімуму енергії Гіббса за рахунок взаємодії частинок внаслідок усіх можливих типів взаємодії між ними. *Відмінними ознаками істинних розчинів є відсутність поверхні поділу між*

компонентами, що зумовлює прозорість і високу стійкість розчинів, тому вони самочинно не розділяються на складові частини протягом тривалого часу (рис. 5.10).

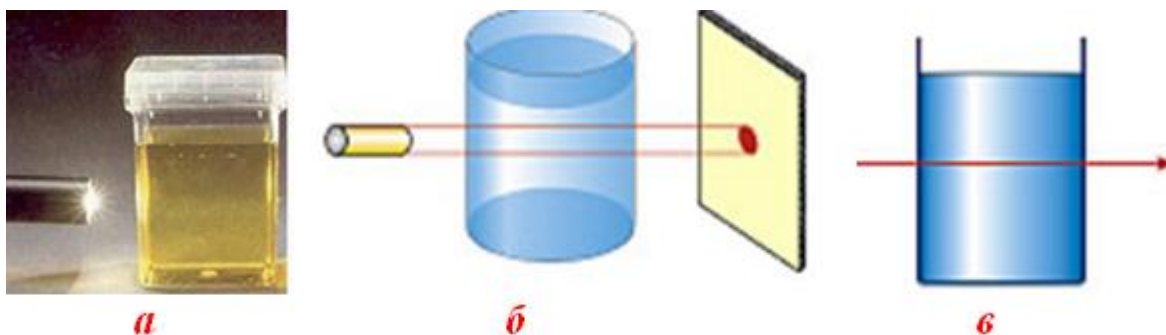

Рисунок 5.10 – Істинний розчин: а) прозорий водний розчин; б) точкова пляма світла на екрані після проходження тонкого променя світла через істинний розчин; в) схема проходження променя світла через істинний розчин без відхилення

Розчини мають як спільні риси з механічними сумішами і хімічними сполуками, так і відмінності від них. Подібно до механічних сумішей розчини мають змінний склад, але, на відміну від них, розчин неможливо розділити на компоненти простими фізичними методами (фільтруванням, відстоюванням тощо). Останнє цілком справедливо і для хімічних сполук, які здебільшого характеризуються сталим складом.

Залежно від агрегатного стану розчини поділяються на три групи, кожна з яких має свої особливості.

1. **Газоподібні розчини** – це суміші газів, що не взаємодіють між собою (рис. 5.11), наприклад, повітря (суміш N_2 , O_2 , CO_2 та ін.), природний газ.

Рисунок 5.11 – Газоподібний розчин Cl_2 у повітрі

2. **Рідкі розчини** – це однофазні гомогенні системи (рис. 5.12), що утворюються при розчиненні газоподібних, рідких або твердих речовин у рідкому розчиннику, роль яких можуть відігравати неорганічні речовини (найчастіше – це вода, рідкий амоніак, безводна сульфатна чи оцтова кислоти) або органічні сполуки (метанол, інші спирти, ацетон, бензен, тетрахлорометан тощо).

Рисунок 5.12 – Рідкі водні розчини (зліва направо): червоний кобальт (II) нітрат $\text{Co}(\text{NO}_3)_2$, оранжевий калій дихромат $\text{K}_2\text{Cr}_2\text{O}_7$, жовтий калій хромат K_2CrO_4 , зелений нікель (II) хлорид NiCl_2 , блакитний купрум (II) сульфат CuSO_4 , рожево-фіолетовий калій перманганат KMnO_4

3. **Тверді розчини**, які можуть утворюватися солями, металами чи оксидами. Тверді розчини поділяються на два типи:
- **Тверді розчини заміщення** (рис. 5.13а), компоненти яких мають однотипну кристалічну решітку і близькі розміри частинок;
  - **Тверді розчини вкорінення** (рис. 5.13б) утворюються внаслідок закріплення молекул, атомів чи іонів однієї речовини у пустотах кристалічної решітки іншої речовини.

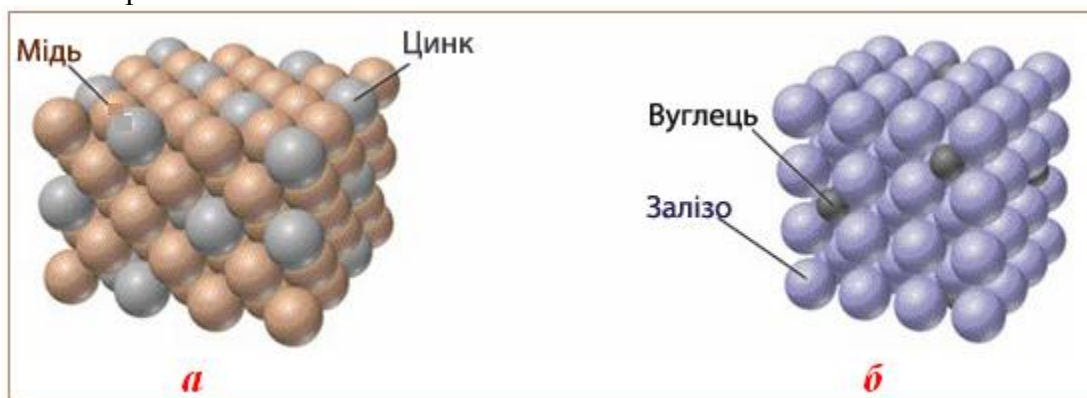

Рисунок 5.13 – Тверді розчини: а) заміщення; б) вкорінення

5.3 УТВОРЕННЯ РОЗЧИНІВ

Протягом тривалого наукового дослідження і вивчення розчинів виникало багато теоретичних обґрунтувань щодо особливостей їх утворення та властивостей. Розглянемо найважливіші з них.

Фізична теорія розчинів (Вант-Гофф, Арреніус) розглядає процес розчинення як простий розподіл (*диспергування*) однієї речовини по всьому об'єму іншої, а розчинник – це індиферентне середовище, в якому хаотично розподілені частинки розчиненої речовини. Згідно з цією теорією властивості розчинів повинні залежати лише від концентрації розчиненої речовини.

Хімічна теорія розчинів (Д.І.Менделєєв) розглядає розчин як динамічну систему, між рівноцінними компонентами якої – розчинником і розчиненою речовиною – відбувається хімічна взаємодія.

Сучасна теорія розчинів (Каблуков, Кістяковський) є поєднанням фізичної і хімічної теорій. Відповідно до неї процес розчинення вважається складною сукупністю фізико-хімічних явищ, серед яких виділяють *три основні етапи*.

1. *Руйнування структури речовини*, що розчиняється. На руйнування хімічних і міжмолекулярних зв'язків необхідно витратити певну енергію, тому цей етап супроводжується поглинанням теплоти і зростанням ентальпії: $\Delta H_{\text{руйн}} > 0$.
2. *Хімічна взаємодія* (рис. 5.14а) розчинника з частинками речовини – так звана **сольватація** (або **гідратація**, якщо розчинником є вода). При цьому утворюються **сольвати** (або **гідрати**) – *нестійкі хімічні сполуки частинок розчиненої речовини з молекулами розчинника (або води)* (рис. 5.14б).

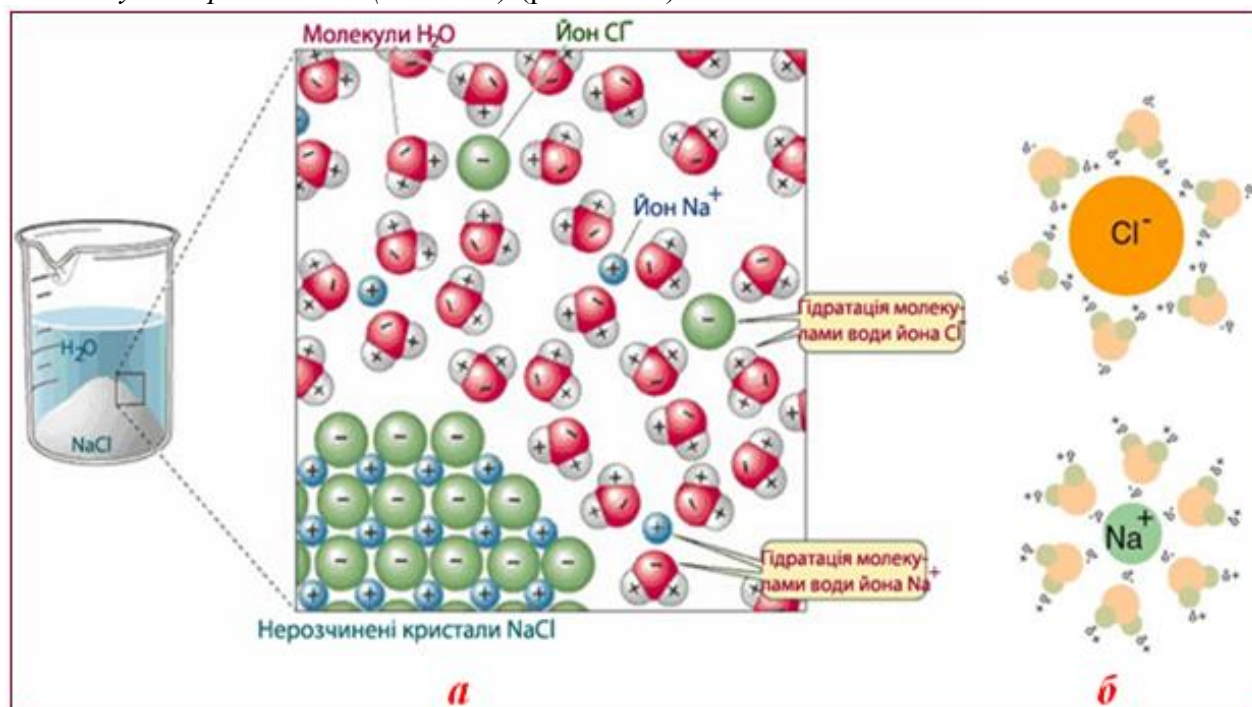

Рисунок 5.14 – Схема розчинення солі NaCl: а) руйнування кристалічної решітки і гідратація іонів Na⁺ і Cl⁻; б) моделі гідратованих іонів Na⁺ і Cl⁻

Завдяки виникненню нових зв'язків у процесі сольватації, енергія вивільняється, тому спостерігається виділення теплоти, а ентальпія системи зменшується: $\Delta H_{\text{сольв}} < 0$. Слід зазначити, що зменшення ентальпії системи помітно залежить від розмірів іонів, які

піддаються сольватації: чим меншим є радіус іона, тим сильніше він сольватується (рис. 5.15).

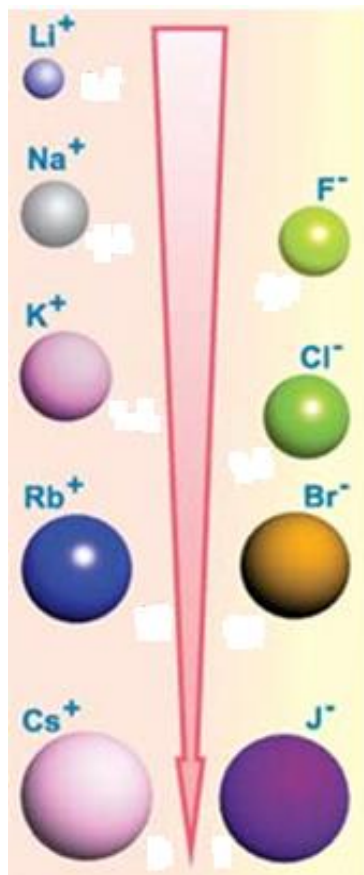

Рисунок 5.15 – Залежність ентальпії гідратації іонів $\Delta H_{\text{гидр}}$ від їх розмірів

Утворення сольватів супроводжується зовнішніми ознаками, наприклад, зміненням об'єму при змішуванні етанолу $\text{C}_2\text{H}_5\text{OH}$ з водою, виділенням теплоти внаслідок розчинення H_2SO_4 у воді, зміненням забарвлення (білий CuSO_4 утворює синій розчин, сині кристали CoCl_2 – рожевий).

Навіть забарвлення різних розчинів однієї сполуки відрізняються залежно від природи розчинника. Наприклад, при гідратації солі кобальту (II) водний розчин набуває рожевого кольору, а при сольватації цієї ж солі в ацетоні – блакитного (рис. 5.16). Подібним чином поведуть себе більшість солей і деякі представники інших класів неорганічних сполук.

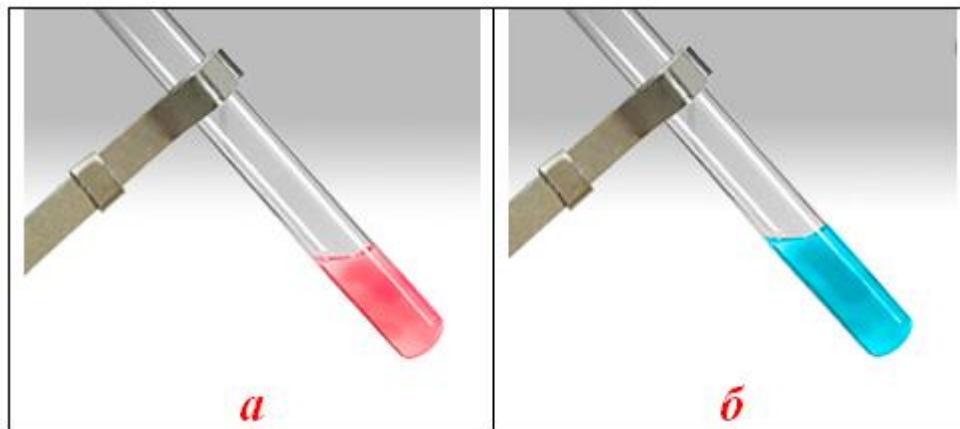

Рисунок 5.16 – Забарвлення розчинів кобальт (II) хлориду CoCl_2 при утворенні:
 а) гідратів з молекулами води $\text{CoCl}_2 \cdot n\text{H}_2\text{O}$; б) сольватів з ацетоном $\text{CoCl}_2 \cdot m(\text{CH}_3)_2\text{CO}$

Цікаво, що при випаровуванні води-розчинника із розчину залишається рожевий осад складу $\text{CoCl}_2 \cdot 6\text{H}_2\text{O}$, а при випаровуванні ацетону-розчинника – блакитний осад складу $\text{CoCl}_2 \cdot 6(\text{CH}_3)_2\text{CO}$. З неводних розчинів теж вдається добувати тверді речовини. Наприклад, з метиловим спиртом утворюються тверді осади складу $\text{CaCl}_2 \cdot 6\text{CH}_3\text{OH}$, $\text{Mg}(\text{ClO}_4)_2 \cdot 6\text{CH}_3\text{OH}$. Це – кристалосольвати. Отже, існування сольватів у розчинах підтверджується можливістю виділення з них кристалосольватів.

Кристалосольвати – тверді сполуки, у кристалічній решітці яких міститься деяка кількість молекул розчинника. Якщо розчинником є вода, такі кристалосольвати називаються **кристалогідрати**.

3. Самочинний процес рівномірного розподілення сольватів (гідратів) у розчиннику, що пов'язаний з дифузією і вимагає витрати енергії. Ентальпія системи при цьому зростає: $\Delta H_{\text{диф}} > 0$.

Загальне змінення ентальпії в процесі розчинення включає три складових, що характеризують окремі етапи розчинення (рис. 5.17):

$$\Delta H = \Delta H_{\text{руйн}} + \Delta H_{\text{сольв}} + \Delta H_{\text{диф}}$$

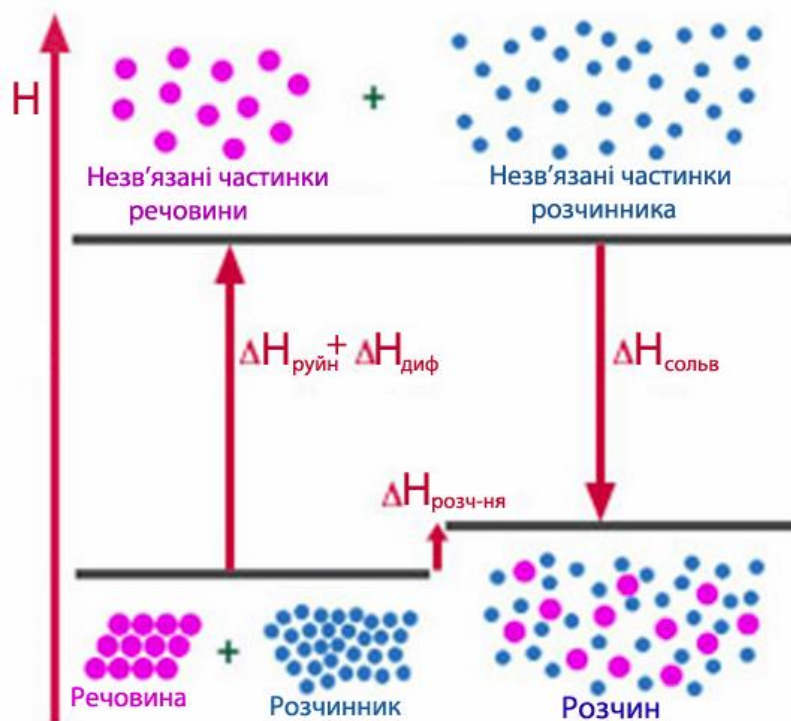

Рисунок 5.17 – Змінення ентальпії системи при розчиненні: на руйнування хімічних зв'язків витрачається енергія, тому $\Delta H_{\text{руйн}} > 0$, а внаслідок сольватації енергія вивільняється, тому $\Delta H_{\text{сольв}} < 0$

Сумарний тепловий ефект процесу розчинення може бути додатним (ендотермічне розчинення) чи від'ємним (екзотермічне розчинення). Наприклад, розчинення звичайної солі NaCl проходить з незначним поглинанням теплоти і невеликим зростанням ентальпії: $\Delta H_{\text{розч-ня}} = 4 \text{ кДж/моль}$ (рис. 5.18).

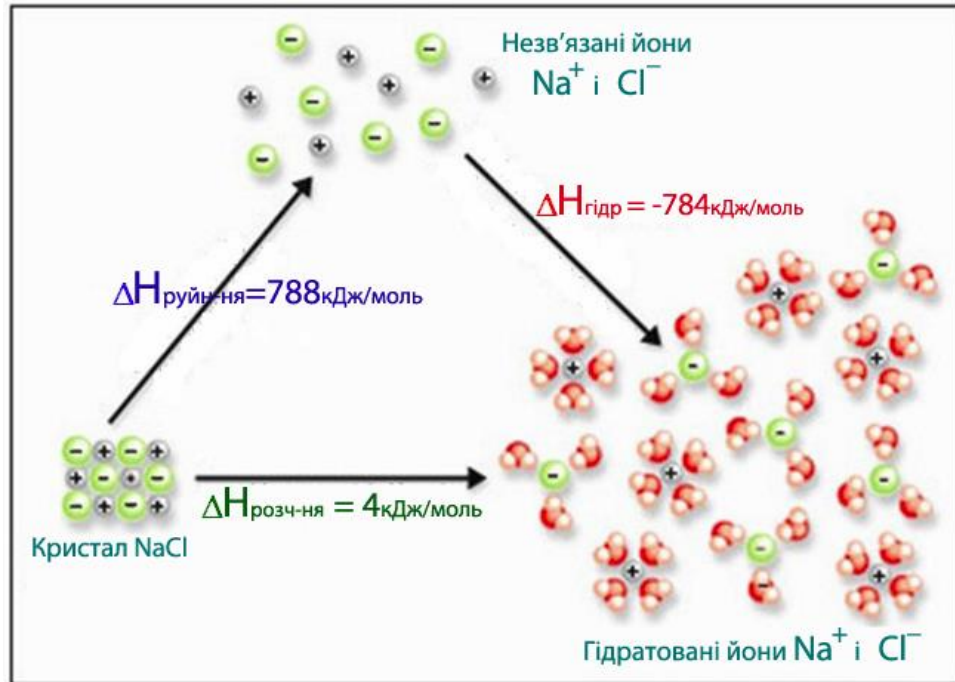

Рисунок 5.18 – Тепловий ефект розчинення NaCl у воді визначається енергією руйнування кристалічної решітки і енергією гідратації:

$$\Delta H_{\text{розч-ня}} = \Delta H_{\text{руйнування}} + \Delta H_{\text{гідр}} = 788 + (-784) = 4 \text{ кДж/моль}$$

Якщо у воді розчиняються гази чи рідини, то енергія $\Delta H_{\text{руйн}}$ для розриву зв'язків невелика і розчинення супроводжується виділенням теплоти ($\Delta H_{\text{розч-ня}} < 0$). При розчиненні кристалічних речовин, руйнування решітки потребує значної витрати енергії. Тому розчинення твердих речовин у воді частіше протікає з поглинанням теплоти ($\Delta H_{\text{розч-ня}} > 0$) і належить до ендотермічних процесів.

Процес розчинення відбувається самочинно ($\Delta G < 0$) до досягнення розчином стану насичення. Однак тепловий ефект (ΔH) і змінення ентропії (ΔS) можуть бути як від'ємними, так і додатними. Розчинення газів супроводжується виділенням теплоти ($\Delta H < 0$) і зменшенням ентропії ($\Delta S < 0$), оскільки система набуває більш впорядкованого стану порівняно з вільним газом. Відповідно до рівняння $\Delta G = \Delta H - T \cdot \Delta S$ самочинному розчиненню газів сприяють низькі температури. Чим вища температура, тим більша імовірність, що величина $T\Delta S$ досягне значення ΔH , а рівність $T \cdot \Delta S = \Delta H$ відповідає стану рівноваги при розчиненні ($\Delta G = 0$), тобто насиченню розчину.

Розчинення кристалічних речовин часто відбувається з поглинанням теплоти ($\Delta H < 0$) і зростанням ентропії ($\Delta S > 0$). Згідно з рівнянням $\Delta G = \Delta H - T \cdot \Delta S$ самочинному розчиненню кристалічних речовин у воді сприяють високі температури. При низьких температурах можливо, що добуток $T \cdot \Delta S$ не досягатиме значення ΔH і енергія Гіббса процесу буде додатною ($\Delta G > 0$), тобто розчинення самочинно не відбуватиметься.

5.4 КОНЦЕНТРАЦІЯ РОЗЧИНІВ

Кожний реальний розчин характеризується набором своїх власних параметрів: масою, об'ємом, температурою, тиском (цей показник є особливо важливим для газоподібних розчинів), густиною, концентрацією тощо.

Концентрація розчинів – це величина, що характеризує кількісний склад розчину і визначає відносну кількість розчиненої речовини, яка міститься у певній кількості розчину або припадає на певну кількість розчинника.

Для якісної оцінки концентрації розчину використовують терміни: *розведений* і *концентрований*, однак межі між ними досить умовні. Для точного вираження концентрації розчину застосовують декілька способів.

1. Масова частка ω – це величина, яка визначається відношенням маси розчиненої речовини ($m_{\text{реч}}$) до маси всього розчину ($m_{\text{розч}}$) і вимірюється у частках одиниці:

$$\omega = \frac{m_{\text{реч}}}{m_{\text{розч}}}. \quad (5.1)$$

Однак іноді масову частку виражають у відсотках – у цьому випадку її можуть називати *відсотковою концентрацією*, або *масовою часткою у відсотках*:

$$\omega = \frac{m_{\text{реч}}}{m_{\text{розч}}} \cdot 100\%. \quad (5.2)$$

З рівняння (5.2) зрозуміло, що *відсоткова концентрація* показує, скільки грамів розчиненої речовини $m_{\text{реч}}$ міститься у кожних 100 г розчину.

2. Молярна концентрація, або молярність C_M – це величина, що дорівнює відношенню кількості розчиненої речовини ($\nu_{\text{реч}}$) до об'єму розчину ($V_{\text{розч}}$), виміряному в літрах:

$$C_M = \frac{\nu_{\text{реч}}}{V_{\text{розч}}} = \frac{m_{\text{реч}}}{M_{\text{реч}} \cdot V_{\text{розч}}}. \quad (5.3)$$

З рівняння (5.3) випливає, що *молярна концентрація C_M* показує, яка кількість розчиненої речовини $\nu_{\text{реч}}$ (моль) міститься у кожному літрі розчину.

Молярність розчину виражається у [моль/л], але замість цієї розмірності дозволено позначати її великою літерою M , наприклад, записи 2 моль/л H_2SO_4 і $2M \text{H}_2\text{SO}_4$ є рівноцінними. Вони вказують на розчин сульфатної кислоти, в одному літрі якого міститься 2 моль H_2SO_4 . Розчин, в 1 л якого міститься 0,1 моль розчиненої речовини називається **децимолярний розчин**, якщо кількість розчиненої речовини складає 0,01 моль речовини, то це **сантимолярний розчин**.

3. Молярна концентрація еквівалента, або нормальна концентрація, або нормальність C_N – це величина, що визначається відношенням кількості еквівалентів ($n_{\text{екв}}$) розчиненої речовини до об'єму розчину ($V_{\text{розч}}$), виміряному в літрах:

$$C_N = \frac{n_{\text{екв}}}{V_{\text{розч}}} \quad (5.4)$$

Молярна концентрація еквівалента, або *нормальна концентрація*, виражається у [моль-екв/л], чи просто [моль/л].

З рівняння (5.4) видно, що *нормальність* C_N показує, яка кількість еквівалентів розчиненої речовини $n_{\text{реч}}$ (моль-екв) міститься у кожному літрі розчину.

По аналогії з молярною концентрацією нормальність позначають буквою N (рідше – n), наприклад, запис 0,25 N (0,25 n) тотожний запису 0,25 моль-екв/л.

Розчин називають **децинормальний розчин**, якщо він містить 0,1 моль еквівалентів розчиненої речовини в одному літрі, і **сантинормальний розчин**, якщо розчиненої речовини в одному літрі міститься 0,01 моль еквівалентів

Нагадаємо, що **еквівалент** – це така реальна або умовна частка речовини, яка в обмінних реакціях може заміщувати, приєднувати або вивільняти 1 атом чи 1 іон гідрогену.

За допомогою нормальної концентрації можна виразити окремий випадок **закон еквівалентів щодо обмінних реакцій** у розчинах:

взаємодія між розчинами відбувається в об'ємних співвідношеннях, обернено пропорційних їх нормальностям (тобто молярним концентраціям еквівалентів):

$$\frac{V_1}{V_2} = \frac{C_{N2}}{C_{N1}}, \quad \text{або} \quad C_{N1} \cdot V_1 = C_{N2} \cdot V_2 \quad (5.5)$$

Вираз закону еквівалентів (5.5) дозволяє робити певні обчислення і за відомими даними однієї сполуки знаходити невідому величину іншої (наприклад, нормальність C_{N2} чи об'єм V_2), з якою перша сполука пов'язана стехіометричним співвідношенням:

$$C_{N2} = \frac{C_{N1} \cdot V_1}{V_2} \quad \text{і} \quad V_2 = \frac{C_{N1} \cdot V_1}{C_{N2}} \quad (5.6)$$

4. Молярна концентрація, або **молярність** C_m – це величина, яка визначається відношенням кількості розчиненої речовини ($v_{\text{реч}}$) до маси розчинника ($m_{\text{розч-ка}}$), виміряної у кілограмах:

$$C_m = \frac{v \cdot 1000}{m_{\text{розч-ка}}} \quad (5.7)$$

Молярність C_m показує число молів розчиненої речовини, що приходить на 1 кг (1000 г) розчинника, тому вона виражається у [моль/кг]. Як правило, в більшості стехіометричних розрахунків кількість речовини (v) звичайно вимірюють у г/моль, а масу розчинника ($m_{\text{розч-ка}}$) – у грамах, тому для приведення молярної концентрації до відповідної розмірності у числівнику рівняння (5.7) необхідно ставити число 1000. Якщо ж маса розчинника буде виміряною у кг, тоді перемножувати числівник на 1000 не потрібно.

5. Мольна частка χ – це величина, що визначається відношенням кількості розчиненої речовини v_1 до загальної кількості всіх речовин у розчині (тобто суми числа молів розчиненої речовини v_1 і числа молів розчинника v_2). Раніше мольна частка позначалася

великою літерою N , але в останній час уведено нове позначення – грецькою буквою χ (χ_1), тому необхідно брати до уваги обидва варіанти:

$$\chi = N_1 = \frac{v_1}{v_1 + v_2}. \quad (5.8)$$

6. Титр T – це величина, що визначається відношенням маси розчиненої речовини до об'єму розчину, виміряному у літрах.

$$T = \frac{m_{\text{реч}} \cdot 1000}{V_{\text{розч}}}. \quad (5.9)$$

Інакше кажучи, титр T показує, скільки грамів розчиненої речовини міститься в 1 мл розчину, тому вимірюється в [г/мл]. Відносно формули (5.9) знов необхідно привести деякі пояснення. Число 1000 у числівнику ставиться у тому випадку, коли об'єм розчину виміряний у літрах. Якщо об'єм виражається у мл, то числівник на 1000 перемножувати не слід.

5.5 РОЗЧИННІСТЬ

Терміну «розчинність» у хімії прийнято надавати подвійного змісту. З одного боку, під розчинністю розуміють *здатність речовини у вигляді найдрібніших структурних одиниць (сольватованих молекул, іонів тощо) рівномірно розподілятися по всьому об'єму розчинника*, а з іншого – кількісний показник, пов'язаний з максимальною за даних умов концентрацією розчиненого компонента у розчині.

За розчинністю у воді усі речовини поділяються на три групи.

1. *Добре розчинні речовини*, наприклад, цукор, натрій хлорид, натрій гідроксид (тверді); етиловий спирт, ацетон (рідкі); хлороводень, амоніак (гази).
2. *Малорозчинні*: кальцій сульфат, свинець (тверді речовини); діетиловий етер, бензен (рідини); кисень, азот, метан (гази).
3. *Нерозчинні*: скло, срібло, золото (тверді речовини); гас, рослинні масла (рідини); гелій, неон, аргон (гази).

Кількісною характеристикою розчинності можуть виступати дві характеристики: *коефіцієнт розчинності γ* , яким найчастіше користуються в інженерних розрахунках, і власно *розчинність s* , до якої зазвичай звертаються у розрахунках з аналітичної хімії.

Коефіцієнт розчинності γ – це величина, що показує, скільки грамів речовини може максимально розчинитися у 100 г розчинника при даній температурі.

Наприклад, запис $\gamma_{\text{Pb(NO}_3)_2}^{18} = 51,7$ означає, що при 18°C у 100 г води може максимально розчинитися 51,7 г солі $\text{Pb(NO}_3)_2$. Якщо у такий розчин внести ще декілька кристаликів $\text{Pb(NO}_3)_2$, то вони за даної температури розчиняться не будуть, а залишаються в осаді. Але між осадом і розчиненою речовиною у розчині встановлюється *динамічна рівновага*: одночасно здійснюється часткове розчинення осаду і кристалізація речовини із розчину, причому обидва процеси відбуваються з однаковими швидкостями (рис. 5.19 б).

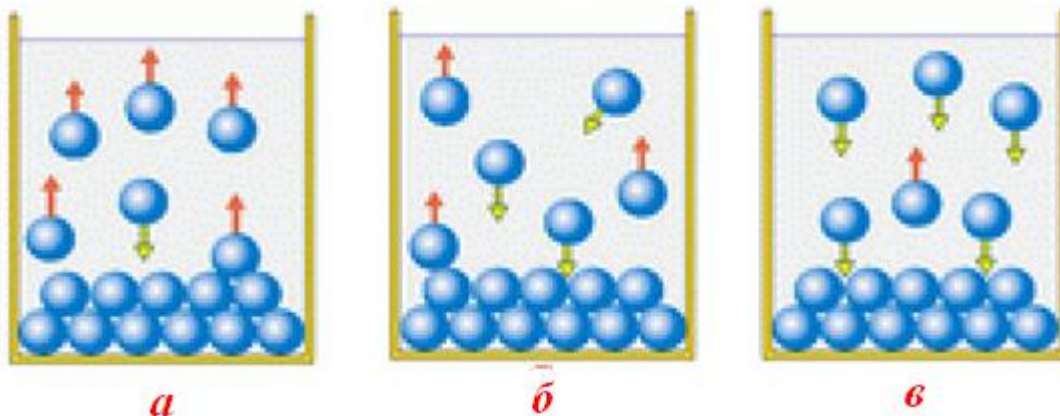

Рисунок 5.19 – Співвідношення між кількістю частинок, що випадають в осад і розчиняються у розчині: а) ненасиченому; б) насиченому; в) пересиченому

Розчин, в якому за даної температури речовина більш не розчиняється і встановлюється динамічна рівновага між розчиненою речовиною у розчині та її осадом, називається **насичений розчин**.

Молярна концентрація розчиненої речовини в насиченому розчині називається **розчинність s**:

$$s = C_{M(\text{насич})}$$

Оскільки розчинність s визначає молярну концентрацію, то одиницею її вимірювання є [моль/л], цю величину використовують для розрахунків поряд із коефіцієнтом розчинності γ .

Розчин, який містить менше розчиненої речовини, ніж необхідно для його насичення, і в якому може розчинятися додаткова кількість речовини, називається **ненасичений розчин**.

У ненасиченому розчині відбувається самочинний процес розчинення твердої фази, внаслідок якого вся речовина опиняється у розчині (рис. 5.19 а).

Поняття «насичені» та «ненасичені» розчини не слід ототожнювати з поняттями «концентровані» та «розведені» розчини. Існує багато малорозчинних речовин (CaCO_3 , CaSO_4), насичені розчини яких мають низьку концентрацію, тобто є розведеними.

Деякі речовини можуть утворювати так звані **пересичені розчини** (рис. 5.19 в), в яких концентрація розчиненої речовини перебільшує величину розчинності s .

Розчин, в якому при певній температурі міститься більше розчиненої речовини, ніж це зумовлено межею розчинності, називається **пересичений розчин**.

$$C_{M(\text{пересич})} > s$$

Існування пересичених розчинів зумовлюється кінетичними чинниками процесу кристалізації; які ускладнюють окремі етапи утворення осаду: виникнення центрів кристалізації (так званих «зародків кристалізації»), побудову кристалічної решітки і зростання окремих кристалів. Проте на відміну від термодинамічно стійких ненасичених і насичених розчинів, пересичений розчин є **метастабільною** (тобто термодинамічно нестійкою) системою. Тому навіть при незначному зовнішньому втручанні надлишкова кількість речовини (відносно значення розчинності s) миттєво випадає в осад, а розчин при цьому перетворюється на насичений. Пересичені розчини одержують за допомогою спеціальних методів, наприклад, при дуже повільному і обережному охолодженні насичених розчинів. (рис. 5.20).

Рисунок 5.20 – Утворення пересиченого розчину $\text{Na}_2\text{S}_2\text{O}_3$: а) нагрівання твердого кристалогідрату натрій тіосульфату $\text{Na}_2\text{S}_2\text{O}_3 \cdot 5\text{H}_2\text{O}$; б) за рахунок кристалізаційної води, що містилася у кристалогідраті та вивільнилася при його нагріванні, відбувається розчинення безводної твердої фази ($\text{Na}_2\text{S}_2\text{O}_3$) і утворення метастабільного пересиченого розчину; в) при незначному зовнішньому втручанні (постукування по колбі скляною паличкою) надлишок розчиненого натрій тіосульфату, миттєво випадає в осад, утворюючи кристали $\text{Na}_2\text{S}_2\text{O}_3$ по всьому об'єму

Для графічного опису границь існування розчину певної речовини у ненасиченому, насиченому чи пересиченому стані користуються діаграмами розчинності, або *політермами* (рис. 5.21).

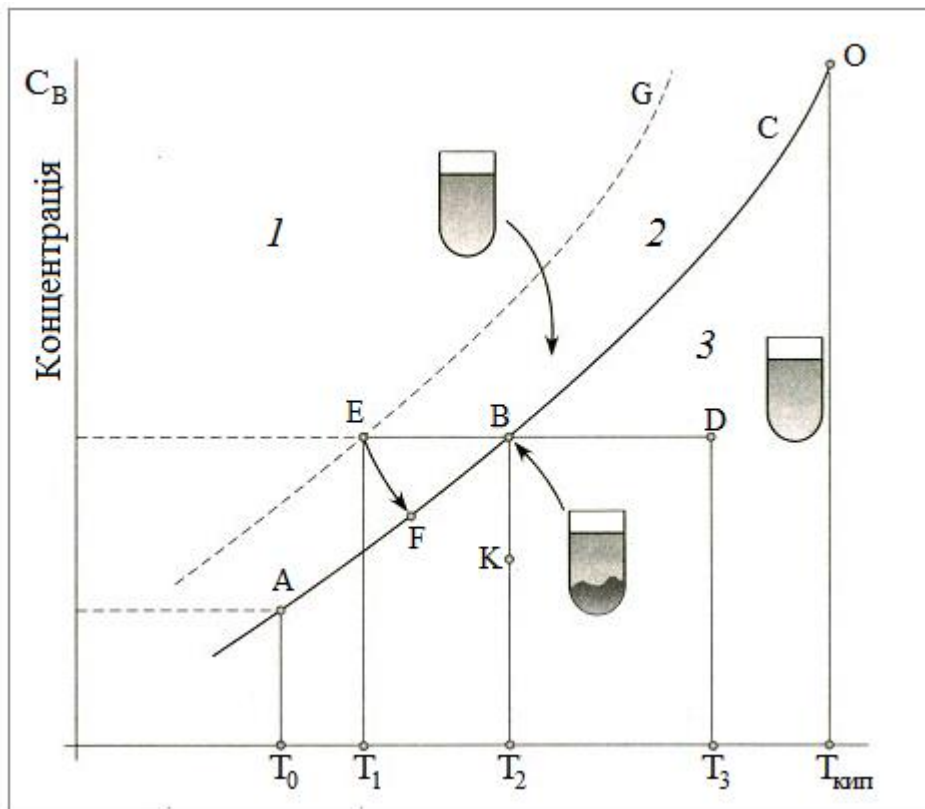

Рисунок 5.21 – Діаграма (політерма) розчинності: лінія ABC – крива розчинності, яка характеризує залежність концентрації насиченого розчину від температури; пунктирна лінія EG – крива максимального пересичення; 1 – область надпересичення, яку технічно неможливо досягти у реальних умовах; 2 – область пересичених (метастабільних) розчинів; 3 – область ненасичених розчинів

Крива ABC на рис. 5.21 відображає залежність розчинності s речовини від температури і відповідає рівноважному стану фазової діаграми

Кристали речовини $\Leftrightarrow$ *насичений розчин.*

Нижче кривої розчинності ABC, яка одночасно характеризує концентрації насичених розчинів, знаходиться область ненасичених розчинів (3), здатних додатково розчинити ще певну кількість речовини, вище – область пересичених розчинів (2). Крива EG показує максимальну концентрацію пересиченого розчину, яку можна експериментально досягти в реальних умовах.

Розглянемо гіпотетичний випадок з розчином, склад якого відповідає точці K при температурі T_2 . При додаванні кристалів речовини до цього розчину буде проходити їх розчинення, а концентрація – поступово зростати до точки B, тобто до досягнення стану насиченості. Однак при подальшому введенні кристалів речовини до одержаного насиченого розчину (точка B), концентрація не зміниться, а вся додана речовина осяде на дні посудини у вигляді осаду, який перебуває у стані рівноваги з розчиненою речовиною у розчині. Якщо тепер нагрівати цей насичений розчин вище температури T_2 , кристали, що перебувають у рівновазі з розчином, починають розчинятися, а точка B – пересуватися вгору вздовж кривої розчинності ABC до точки O, яка відповідає температурі кипіння $T_{\text{кип}}$ при даному тиску. В точці O крива розчинності ABC обривається, оскільки розчинник

випаровується у газову фазу, а надлишкова (порівняно з величиною розчинності s) частина розчиненої речовини випадає в осад.

Уявимо інший експеримент. Якщо повільно і дуже обережно, без струшування та перемішування, охолодити ненасичений розчин складу D від температури T_3 до T_2 , концентрація речовини не змінюється, оскільки не змінюється кількісне співвідношення між розчиненою речовиною і розчинником. Тим не менше, розчин стає насиченим (точка B на кривій ABC), тому що при нижчій температурі (T_2) розчинність речовини менше, ніж при більш високій температурі (T_3). Подальше поступове охолодження нижче температури T_2 переводить насичений розчин в область існування пересичених метастабільних розчинів (область 2 між кривими ABC і EG). При температурі T_1 (точка E на кривій EG) починається (і буде продовжуватися і після припинення охолодження) спонтанна масова кристалізація речовини.

Масова кристалізація – одночасне виникнення в об'ємі всього пересиченого розчину великої кількості кристалів речовини.

Внаслідок масової кристалізації концентрація у розчині буде зменшуватися згідно з кривою EF, а розчин стане насиченим. У точці F кристалізація припиняється.

Слід знати, що кристалізація є найпоширенішим методом одержання і очистки речовин. Для видалення домішок з технічних продуктів використовують їх перекристалізацію з водних розчинів. Для цього, якщо розчинність забрудненої речовини зростає при підвищенні температури, її нагрівають у мінімальній кількості води до високої температури, відділяють механічні домішки шляхом фільтрування чи відстоювання, а потім охолоджують розчин, викликаючи примусову масову кристалізацію очищеної речовини.

Крім температури, на розчинність речовин впливають інші зовнішні умови, а також співвідношення між хімічною природою речовини і розчинника. Тут діє відома закономірність, на яку звертав увагу ще Д.І.Менделєєв: *подібне розчиняється в подібному*. Це означає, що речовини з неполярним ковалентним зв'язком краще розчиняються в неполярних розчинниках і, навпаки, речовини з полярним ковалентним або іонним зв'язком краще розчиняються в полярних розчинниках. Так, кисень, в молекулах якого здійснюється неполярний ковалентний зв'язок, добре розчиняється у неполярному бензені і погано – у полярному розчиннику воді. І, навпаки, кристали натрій хлориду NaCl з іонним зв'язком дуже легко розчиняються у воді, молекули яких є полярними, і зовсім погано – у малополярних органічних розчинниках.

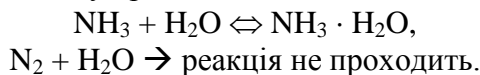
5.5.1 РОЗЧИННІСТЬ ГАЗІВ

Взаємна розчинність газів є необмеженою. Це означає, що при змішуванні декількох газів вони утворюють гомогенну газову суміш, незалежно від їх кількісного співвідношення. До речі, такі процеси дуже часто спостерігаються у повсякденному житті, наприклад, швидке поширення запахів у приміщенні.

Розчинність газів у рідинах залежить від природи газу і розчинника, тиску, температури і виражається кількістю літрів (а інколи кількістю грамів) розчиненого газу в 1 л розчинника. Наприклад, при кімнатній температурі в 1 л H_2O розчиняється близько 700 л NH_3 і лише 0,02 л N_2 . Необхідно додати, що розчинність газів в органічних рідинах помітно перебільшує розчинність їх у воді.

Хімічна природа газу і розчинника виявляється у можливості взаємодії між розчинником. Так, за однакових зовнішніх умов розчинності N_2 і NH_3 у воді неоднакові,

оскільки молекулярний азот з водою не реагує, у той час як амоніак утворює гідрат $\text{NH}_3 \cdot \text{H}_2\text{O}$ (інакше кажучи – гідроксид амонію NH_4OH), що відповідно до принципу Ле Шательє сприяє зміщенню рівноваги у правий бік, тобто посилює розчинність амоніаку:

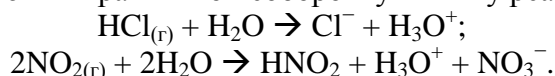

Залежність розчинності газів від тиску виражає **закон Генрі**:
розчинність газу в рідині за умов сталої температури прямо пропорційна його парціальному тиску

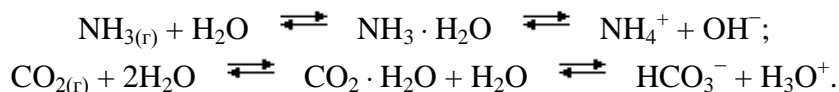
$$m = k \cdot P', \quad (5.10)$$

де m – маса газу, що розчиняється в 1 л розчинника, P' – тиск газу (або парціальний тиск, коли має місце суміш газів), k – коефіцієнт, що характеризує природу розчину.

Для газів, здатних хімічно взаємодіяти з розчинником, закон Генрі не виконується, тому що такі гази вступають в практично необоротну хімічну реакцію, наприклад:

Закон Генрі виконується тільки наближено і в тому випадку, коли взаємодія газу з рідиною має оборотний характер, наприклад:

А за умови сталого тиску розчинність газів зменшується з підвищенням температури (рис. 5.22) – відповідно до принципу Ле Шательє, оскільки розчинність газів належить до екзотермічних процесів ($\Delta H < 0$). Це явище дуже легко спостерігати, якщо налити у склянку охолодженої води і залишити її на деякий час при кімнатній температурі. Досить швидко внутрішні стінки склянки покриваються бульбашками газу – це повітря, що було розчинено у холодній воді.

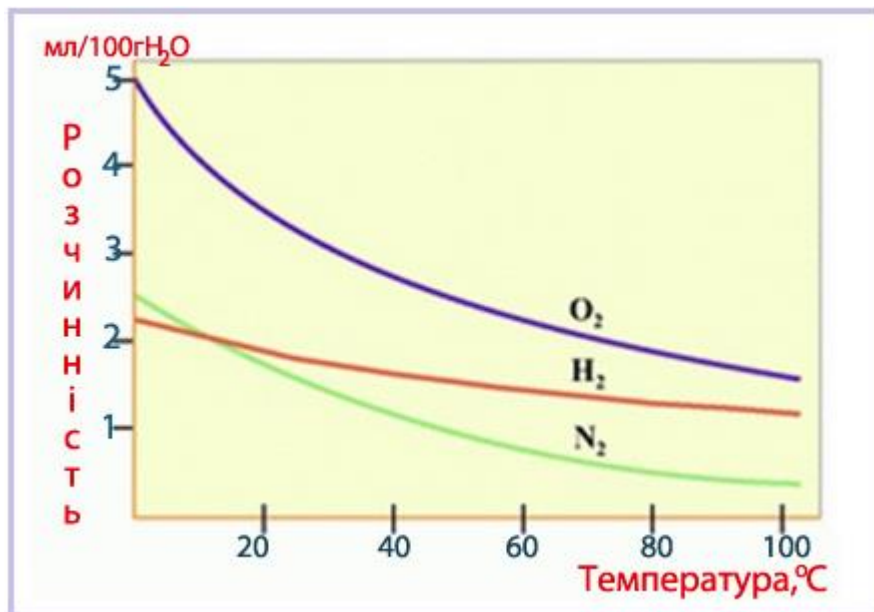

Рисунок 5.22 – Залежність розчинності деяких газів від температури при постійному тиску

Завдяки зменшенню розчинності газів при підвищенні температури кип'ятіння розчину дає змогу практично повністю позбутися розчинених у воді газів. Проте є випадки, коли цього досягти неможливо. Так, при нагріванні розчину хлоридної (соляної) кислоти з масовою часткою HCl 37-38% спочатку виділяється газоподібний хлороводень, а після досягнення концентрації 20,2 % при температурі 110°C починає кипіти нероздільна суміш HCl і H_2O .

*Розчин, що не розділяється на компоненти при температурі кипіння, називається **азеотропний розчин**, або **азеотроп**.*

Азеотропні суміші дуже часто утворюються і в системі рідина-рідина. Наприклад, вода і етанол утворюють азеотропну суміш, що містить 95,6 % $\text{C}_2\text{H}_5\text{OH}$ в 4,4 % H_2O і має температуру кипіння $78,15^{\circ}\text{C}$.

5.5.2 РОЗЧИННІСТЬ РІДИН

При змішуванні двох рідин може спостерігатися декілька випадків.

1. *Рідини розчиняються одна в одній в будь яких масових чи об'ємних співвідношеннях. Прикладом таких бінарних систем можуть бути системи: вода-етанол, вода-гліцерин, бензен-гексан, ацетон-етанол та ін.*

2. *Рідини, здатні до обмеженої взаємної розчинності за певної температури. При змішуванні таких рідин відбувається їх розшарування на дві фази, причому рідина з більшою густиною буде знаходитися знизу (рис. 5.23). Кожний шар в цій двохфазній системі уявляє собою насичений розчин однієї рідини в іншій, а на поверхні їх поділу встановлюється фазова рівновага.*

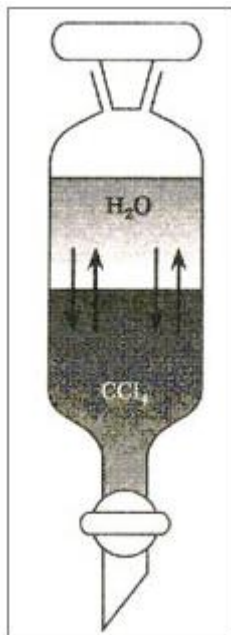

Рисунок 5.23 – Фазова рівновага у системі двох рідин з обмеженою взаємною розчинністю: зверху насичений розчин тетрахлорометану CCl_4 у воді H_2O , а знизу – насичений розчин води H_2O в тетрахлорометані CCl_4

При нагріванні розчинність рідин збільшується і при деякій температурі настає необмежена взаємна розчинність компонентів системи.

Температура, при якій обмежена розчинність рідких компонентів переходить у необмежену, називається **критична температура розчинення**.

Наприклад, якщо змішувати анілін з водою, то після відстоювання утворюються дві рідкі фази: верхня – водна, насичена аніліном, і нижня – анілінова, насичена водою. При нагріванні цієї суміші до критичної температури (168°C) двофазна система перетворюється на гомогенну однофазну систему внаслідок досягнення взаємної необмеженої розчинності компонентів. Іноді необмежена взаємна розчинність настає не при підвищенні, а навпаки, при зниженні температури. До систем, які мають нижні критичні температури розчинення, належить суміш триметиламін–вода ($T_{\text{кр}} = 12,5^{\circ}\text{C}$), триметилпіридин–вода ($T_{\text{кр}} = 57^{\circ}\text{C}$).

3. Рідини практично не розчиняються одна в одній. До таких систем належать системи: вода–бензен, вода–ртуть, вода–циклогексан та ін. Для цього випадку часто виникає цікаве явище: різна розчинність третього компоненту одночасно в двох рідинах, які перебувають у контакті, але не змішуються між собою (рис. 5.24).

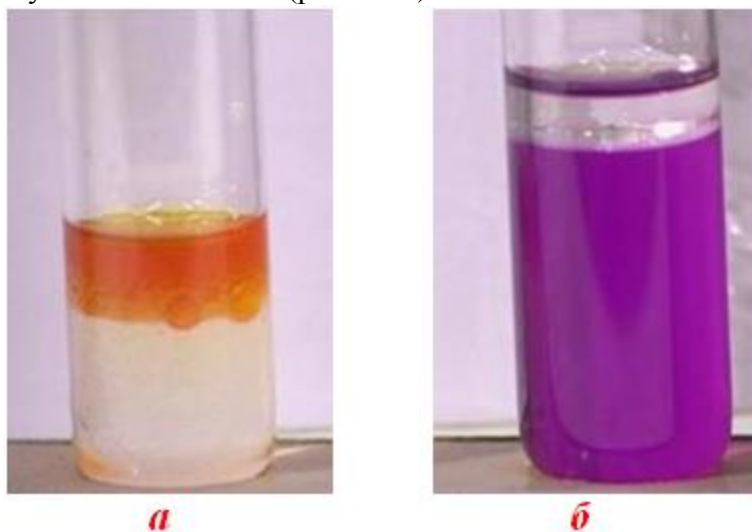

Рисунок 5.24 – Розподіл між двома взаємно нерозчинними рідинами (бенzenом C_6H_6 і водою H_2O) третього компоненту: а) йоду I_2 (з неполярною будовою молекул), який добре розчиняється в неполярному бензені C_6H_6 і погано – у полярній воді H_2O , тому майже повністю переходить у верхній бензеновий шар; б) калій перманганату KMnO_4 (сполуки іонної структури), який добре розчиняється у H_2O і погано – у C_6H_6 , тому концентрується у нижньому водному шарі

Це явище підкоряється закону розподілу.

Закон розподілу Нернста-Шилова: при сталій температурі незалежно від кількості внесеної речовини в систему, що складається з двох взаємно нерозчинних рідин, відношення рівноважних концентрацій цього третього компонента між двома рідинами, які не змішуються, є сталою величиною:

$$K_{\text{розп}} = C_A / C_B, \quad (5.11)$$

де $K_{\text{розп}}$ – коефіцієнт розподілу, який показує, в скільки разів розчинність третього компонента більша у фазі А, ніж у фазі В; C_A і C_B – молярні концентрації третього компонента в рідинах (фазах) А і В.

Найважливішим наслідком закону розподілу є можливість вилучення розчиненої речовини з розчину (наприклад, з водного) шляхом додавання до розчину іншого,

органічного розчинника, що не змішується з водою – саме тому в нього і переходить речовина, що витягується з води. Такий процес називається екстракцією

Екстракція – метод вилучення речовини з розчину за допомогою відповідного розчинника (екстрагенту), який не змішується з цим розчином.

Екстракція базується на різниці коефіцієнтів розподілу речовини між двома різними фазами: двома рідинами, що не змішується, рідиною та твердим тілом, рідиною та газом. Екстракція тим ефективніше, чим більше коефіцієнт розподілу відрізняється від одиниці на користь другого компонента, що додається, – розчинника. Ефективність процесу екстракції посилюється також шляхом проведення її в багатоступінчастому вигляді.

Закон розподілу лежить в основі концентрування і очищення рідин методом екстракції, який використовується для розділення продуктів радіоактивного розпаду елементів АЕС, добування металів із руд, виділення органічних сполук з рослинної сировини (зокрема – розчинів сахарози, рослинної олії і багатьох інших продуктів), очищення лікарських препаратів, а також у розподільній хроматографії. Екстракція використовується в гідрометалургії і технології рідкісних металів для вилучення і очищення таких металів, як Cu, Ni, Ta, Co, Mo, Re, Th, Mn, Hf, в урановій промисловості для отримання і концентрування урану і переробки радіоактивних відходів, а також в нафтопереробці.

5.5.3 РОЗЧИННІСТЬ ТВЕРДИХ РЕЧОВИН

Тверді речовини подібно до газів і рідин за розчинністю у воді поділяються на три класифікаційні групи:

- *нерозчинні*, для яких значення розчинності є найменшим ($s < 0,001$ моль/л). До них належать (за винятком відповідних сполук лужних і деяких лужноземельних металів):
  - сульфіди (Me_2S_y),
  - гідроксиди ($Me(OH)_y$),
  - сульфіти ($Me_2(SO_3)_y$),
  - хромати ($Me_2(CrO_4)_y$),
  - середні карбонати ($Me_2(CO_3)_y$) і
  - фосфати ($Me_3(PO_4)_y$);
- *розчинні*, для яких значення розчинності $s > 0,1$ моль/л. До цієї групи входять такі солі металів і амонію:
  - майже всі ацетати загального складу $(CH_3COO)_yMe$ і CH_3COONH_4 ,
  - нітрати $Me(NO_3)_y$ і NH_4NO_3 ,
  - тіоціанати ($Me(CNS)_y$ і NH_4CNS),
  - галогеніди (хлориди, броміди, йодиди) загального складу $MeHal_y$, за винятком галогенідів плюмбуму (II) $PbHal_2$, купрум (I) $CuHal$ і аурум (I) $AgHal$,
  - сульфати $Me_2(SO_4)_y$, і $(NH_4)_2SO_4$, за винятком сульфатів деяких лужноземельних металів ($SrSO_4$ і $BaSO_4$), Ag_2SO_4 , і $PbSO_4$;
- *малорозчинні*, для яких значення розчинності (моль/л) $0,001 < s < 0,1$. До них належать $CaSO_4$, Li_3PO_4 , LiF .

Розчинність різних твердих речовин в одному і тому ж розчиннику може змінюватися у широких межах. При підвищенні температури здебільшого розчинність твердих тіл зростає, проте для деяких сполук вона може зменшуватися. Зменшення розчинності з підвищенням температури характерне для речовин, розчинення яких супроводжується виділенням теплоти. Це, наприклад, вапно $\text{Ca}(\text{OH})_2$, гіпс $\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$.

У деяких випадках змінення розчинності при підвищенні температури зумовлене зміною складу твердої фази, що насичує розчин. Так, розчинність кристалогідрату $\text{Na}_2\text{SO}_4 \cdot 10\text{H}_2\text{O}$ збільшується при нагріванні до $32,4^\circ\text{C}$, але при цій температурі $\text{Na}_2\text{SO}_4 \cdot 10\text{H}_2\text{O}$ зневоднюється, а розчинність Na_2SO_4 вже зменшується з підвищенням температури (рис. 5.25).

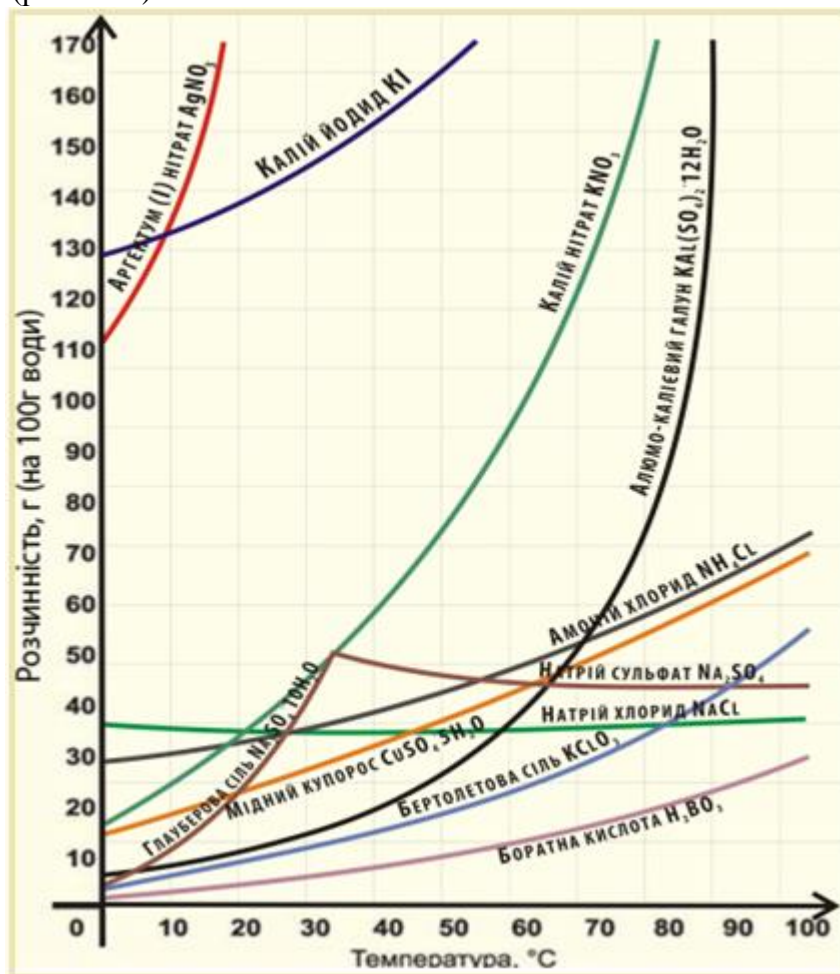

Рисунок 5.25 – Залежність розчинності деяких солей від температури

Дані щодо розчинності індивідуальних солей при різних температурах наводяться у спеціальних довідниках (табл. 5.4). Залежність розчинності твердих речовин від температури покладено в основу метода очищення сполук перекристалізацією.

Таблиця 5.4 – Розчинність речовин у воді (20°)

Йони	H ⁺	NH ₄ ⁺	K ⁺	Na ⁺	Ag ⁺	Ba ²⁺	Ca ²⁺	Mg ²⁺	Zn ²⁺	Cu ²⁺	Hg ²⁺	Pb ²⁺	Fe ²⁺	Fe ³⁺	Al ³⁺	
OH ⁻		P	P	P	-	P	M	M	H	H	-	M	H	H	H	P
NO ₃ ⁻	P	P	P	P	P	P	P	P	P	P	P	P	P	P	P	P
Cl ⁻	P	P	P	P	H	P	P	P	P	P	P	M	P	P	P	M
S ²⁻	P	P	P	P	H	P	-	-	H	H	H	H	H	H	-	-
SO ₃ ²⁻	P	P	P	P	M	M	M	P	M	-	-	H	M	-	-	H
SO ₄ ²⁻	P	P	P	P	M	H	M	P	P	P	-	M	P	P	P	M
CO ₃ ²⁻	P	P	P	P	M	H	H	M	M	-	H	H	H	-	-	-
SiO ₃ ²⁻	H	-	P	P	H	H	H	H	H	-	-	H	H	-	-	-
PO ₄ ³⁻	P	-	P	P	H	H	H	M	H	H	H	H	H	H	H	H
CH ₃ COO ⁻	P	P	P	P	P	P	P	P	P	P	P	P	P	P	P	P

P

Розчинні

M

Малорозчинні

H

Нерозчинні

-

Розкладаються водою чи не існують

5.6 ВИСНОВКИ

Дисперсні системи, в яких подрібнені частинки однієї речовини рівномірно розподілені по об'єму іншої, можуть бути класифіковані за такими ознаками: за розмірами частинок, за співвідношенням агрегатного стану дисперсної фази і дисперсійного середовища, за особливостями взаємодії між частинками дисперсної фази і рідкого дисперсійного середовища тощо.

Якщо частинки подрібнені до молекулярного стану, то утворюються істинні розчини, які можуть бути газоподібними, рідкими чи твердими і характеризуються власними ознаками.

Утворення розчинів – багатостадійний складний фізико-хімічний процес, який описується за допомогою термодинамічних функцій.

Кожний реальний розчин характеризується набором певних параметрів, серед них важливішими є кількісні характеристики, у тому числі концентрація, яку виражають декількома способами: масовою та мольною частками, молярністю, нормальністю, моляльність, титром.

За розчинність у воді усі речовини поділяються на три групи: добре розчинні, малорозчинні та нерозчинні. Кількісною характеристикою розчинності вважаються коефіцієнт розчинності γ і власно розчинність s .

За відносною кількістю розчиненої речовини розчини поділяються на ненасичені, насичені та пересичені. Пересичення розчини використовують для очищення та перекристалізації речовин.

Розчинність газів у рідинах залежить від природи газу і розчинника, тиску, температури. При підвищенні температури розчинність газів зменшується. Залежність розчинності від тиску виражає закон Генрі.

При змішуванні двох рідин може спостерігатися декілька випадків: рідини розчиняються одна в одній у будь яких масових чи об'ємних співвідношеннях; рідини,

здатні до обмеженої взаємної розчинності за певної температури; рідини практично не розчиняються одна в одній. Для цього випадку відоме цікаве явище: різна розчинність третього компоненту одночасно в двох рідинах, які перебувають у контакті, але не змішуються між собою. Це явище підкоряється закону розподілу Нернста-Шилова.

Розчинність різних твердих речовин в одному і тому ж розчиннику може змінюватися у широких межах. При підвищенні температури здебільшого розчинність твердих тіл зростає, проте для деяких сполук вона може зменшуватися. Зменшення розчинності з підвищенням температури характерне для речовин, розчинення яких супроводжується виділенням теплоти.

5.7 ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРВІРКИ

- 1 Охарактеризуйте поняття: дисперсні системи. З яких компонентів вони складаються?
- 2 Що називається дисперсною фазою і дисперсійним середовищем? За якими методами можна розділити дисперсні системи?
- 3 Наведіть приклади дисперсних систем. Що таке суспензія?
- 4 Охарактеризуйте емульсійні дисперсні системи. Додавання яких речовин запобігає розшаруванню емульсій?
- 5 Охарактеризуйте аерозольні дисперсні системи: дими, тумани, пил, смог.
- 6 На які групи поділяються дисперсні системи залежно від розмірів частинок дисперсної фази?
- 7 На які групи поділяються дисперсні системи згідно з класифікацією за співвідношенням агрегатних станів дисперсної фази і дисперсійного середовища?
- 8 На які групи поділяються дисперсні системи залежно від інтенсивності міжмолекулярної взаємодії? Чому ця класифікація застосовується виключно для систем з рідким дисперсійним середовищем?
- 9 Охарактеризуйте особливості ліофільних і ліофобних дисперсних систем.
- 10 Охарактеризуйте особливості вільнодисперсних і зв'язанодисперсних систем.
- 11 Що називається розчином? Який компонент розчину вважається розчинником?
- 12 В яких властивостях виявляються спільні риси та відмінності розчинів і механічних сумішей, розчинів і хімічних сполук?
- 13 На які групи поділяються розчини за агрегатним станом? Які особливості притаманні кожній групі?
- 14 Які основні процеси протікають при утворенні розчинів? Які значення і чому може набувати тепловий ефект процесу розчинення?
- 15 У чому полягає різниця між поняттями «сольватація» і «гідратація»? Яким є фізичні ознаки процесів сольватації і гідратації?
- 16 Як залежить ентальпія сольватації (гідратації) від розмірів іонів?
- 17 Що називається сольватами і гідратами? Чим підтверджується існування сольватів (гідратів) у розчинах?
- 18 Що називається кристалосольватами і кристалогідратами? Наведіть приклади.
- 19 З яких складових частин складається тепловий ефект процесу розчинення? Яких значень і чому він може набувати?
- 20 Як найчастіше змінюються термодинамічні функції (ΔH , ΔS , ΔG) при розчиненні кристалічних сполук, рідин і газоподібних речовин?

- 21 Охарактеризуйте способи вираження концентрації розчинів: масова і мольна частки, молярна, нормальна і моляльна концентрації, титр. В яких одиницях вони вимірюються, який зміст мають?
- 22 Які розчини називаються деци- і сантимольярними, деци- і сантинормальними?
- 23 На які групи поділяються речовини за своєю розчинністю у воді? Наведіть приклади речовин у різних агрегатних станах, що належать до кожної групи.
- 24 Які величини є кількісними характеристиками розчинності?
- 25 Які розчини називаються насиченими, ненасиченими і пересиченими? Чому пересичені розчини є метастабільними?
- 26 На основі діаграми розчинності розгляньте можливості переходу ненасиченого розчину в насичений, а потім у пересичений і навпаки;
- 27 Охарактеризуйте поняття «масова кристалізація».
- 28 Від яких чинників залежить розчинність газів у рідинах? В яких розчинниках – у воді чи в органічних – рідинах краще розчиняються гази?
- 29 Сформулюйте закон Генрі.
- 30 Які суміші називаються азеотропними? Наведіть приклади.
- 31 Охарактеризуйте окремі випадки, що трапляються при змішуванні двох рідин.
- 32 Які явища виникають при змішуванні двох рідин з обмеженою взаємною розчинністю? Яка температура називається критичною температурою розчинення?
- 33 Що відбувається при внесенні третього компонента у систему, що складається з двох рідин, які не змішуються? Сформулюйте закон розподілу Нернста-Шилова.
- 34 Що називається екстракцією? Для яких цілей вона застосовується?
- 35 Як залежить розчинність твердих речовин у рідинах від складу речовини і природи розчинника, температури, інших чинників?